

УДК 811.161.3

І.У. Сацута**АСАБЛІВАСЦІ ПАРАДЫГМАЎ СКЛАНЕННЯ
ПРЫМЕТНІКАЎ У СТАРАБЕЛАРУСКІМ ПЕРАКЛАДЗЕ
«ГІСТОРЫІ АБ АТЫЛЕ»**

У артыкуле разглядаюцца асаблівасці ўтварэння і словазмянення прыметнікаў у старабеларускім рукапісным перакладзе аповесці «Гісторыя аб Атыле». У граматычным плане адбылося спрашчэнне скланення. У помніку адзначана пэўная колькасць традыцыйных, устарэлых форм, а таксама запазычанняў з польскага перакладу.

Воінская аповесць «Исторыя о Атыли королі угорьскомъ» паявілася ў старабеларускай літаратуры каля 1580 г. у складзе так званага Пазнанскага зборніка і ўяўляе сабой ананімны старабеларускі рукапісны пераклад з польскага выдання гэтай аповесці, друкаванага перакладу Ц. Базыліка з лацінамоўнага твора «Athila» венгерскага гуманіста М. Олаха, напісанага ў 1538 г. у Нідэрландах і ўпершыню надрукаванага ў 1568 г. у Швейцарыі ў якасці ўстаўкі ў даследаванне па венгерскай гісторыі А. Банфіні [1, с. 540].

Прыметнік у старабеларускай мове існаваў ужо як сфарміраваная часціна мовы і меў сваю сістэму форм і катэгорый. Адрозніваліся прыметнікі іменныя, або кароткія, і займенныя, або поўныя. У перыяд ранняй усходнеславянскай пісьменнасці кароткія прыметнікі часткова захоўвалі яшчэ рысы архаічнага ладу мовы. Яны маглі ў сказе ўжывацца ў ролі азначэння поруч з поўнымі прыметнікамі і скланяліся, як назоўнікі з адпаведнымі асновамі. Пашырэнне займенных форм прыметнікаў у якасці азначэння прывяло да замацавання іменных прыметнікаў спецыяльна ў ролі выказніка (ці прэдыкатыўнага члена састаўнога выказніка). Вынікам замацавання кароткіх прыметнікаў у прэдыкатыўным значэнні з'явілася тое, што яны пачалі страчваць свае склонавыя формы і, значыцца, сваё ранейшае граматычнае значэнне. Адміранне старой сістэмы граматычных форм кароткіх прыметнікаў яскрава намецілася ўжо ў XIII ст., калі была страчана форма творнага склону адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду. У далейшым страчаны былі і астатнія формы ўскосных склонаў, за выключэннем вінавальнага. Устойліва ўжываліся толькі формы назоўнага склону адзіночнага і множнага ліку.

У старабеларускім перакладзе «Гісторыі аб Атыле» формы кароткіх *адносных і якасных* прыметнікаў прадстаўлены нязначна і з'яўляюцца, як правіла, вынікам царкоўнаславянскага ўплыву. У атрыбутыўнай функцыі кароткія формы адзначаны адзінкавымі прыкладамі тыпу *то ес' рѣ' тавна* [1, с. 123]; *струга малючка была посере^а пола* [1, с. 171]; *Ѣ тоє ворожки Атыла, бѹдѹчы вѣсѣ^а, заразо^а тагнѹ^а в дорогѹ* [1, с. 187]; *Атыла фрасѹнкѹ полонѣ водлѣ своего звычайю школо мѣста ѣздилѣ* [1, с. 191].

Асноўнай жа іх сінтаксічнай функцыяй з'яўляецца ўжо прэдыкатыўная: *мѣсто... годно вечное памятки* [1, с. 107]; *Заправдѹ быстра то битва а вечное паметки годна* [1, с. 113]; *мало не все поле было криваво* [1, с. 115]; *Аѣцыѹсьне мѣ быти безпечѣ^а* [1, с. 129]; *не хоче^а ни в чо^а винѣ^а зоста^а* [1, с. 133]; *з обѹ сторон была поража тѣ^а срокта и кривава* [1, с. 147]; *мѣ наша бѹдѣ^а цѣла завжды* [1, с. 157]; *то може быти правде подобно* [1, с. 161]; *его дѹхѹ надхненью и воли мѹшѹ быти послушѣ^а* [1, с. 167]; *котры^а бы его силамѣ ровенѣ мѣ быти* [1, с. 181]; *чысто^аю и родѹ зацностью славна, а так*

хороша и цудне"шое в мѣсте на¹ нее не было* [1, с. 193]; *Атыла ... ра¹ ждати бѹдетъ* [1, с. 197]; *Эмэры¹ висикготски¹ коро¹ мало тэ* не такъ много лѣ¹ бы¹ жы¹* [1, с. 207].

Кароткія формы ўжываюцца часта паралельна з поўнымі, што сведчыць аб паступовым выпяцненні іменных прыметнікаў займеннымі: *Была тэды быстра и великаа битва* [1, с. 111]; *стараа ѿгорскаа кронника свѣтчыть* [1, с. 121]; *повѣтрэ тихое было, и небо ясно* [1, с. 123]; *мѣсто было людное, купецкими гандлами велицэ и славно* [1, с. 161]. У большасці ж выпадкаў функцыю прэдыкатыўнага члена састаўнога выказніка выконваюць ужо поўныя формы: *Тотъ в которо¹ самъ мешкалъ былъ шолковы¹* [1, с. 119]; *ѿросъ ихъ бы¹ не велии велики¹* [1, с. 121]; *Сама рѣчь ес¹ та¹ великаа и потребнаа* [1, с. 121]; *есть то наро¹ быстры¹, дужы¹, мужны¹* [1, с. 155]; *мѣсто было людное* [1, с. 161]; *Атылаа срокгимъ облеже"емъ былъ велии тажки¹* [1, с. 165]; *то" тво" лю¹ не ес¹ терпеливы¹* [1, с. 167]; *мѣсто ... было зацное и великое* [1, с. 175]; *Тоё жолнеро¹ нарека"е ачъколвекъ Атыли было велии прыкрое* [1, с. 189].

У множным ліку кароткія прыметнікі назоўнага і вінавальнага склonaў усіх трох родаў ужываліся ў старабеларускай пісьменнасці XV–XVII стст. часцей за ўсё з агульным для цвёрдай асновы канчаткам **-ы**. Даследуемаму помніку характэрна ўжыванне як новага, так і спрадвечнага канчатка мужчынскага роду **-и**, што сведчыць аб незавершанасці працэсу ўніфікацыі кароткіх форм прыметнікаў множнага ліку: *шблн"та на погледенью велии грозны* [1, с. 121]; *на местцэ тоё здорovy прышли* [1, с. 145]; *сѹть ѿзростѹ высокого але на працѹ нетерпеливы* [1, с. 145]; *жолнерэ его были пыльны а готовы все... мужне зноситъ* [1, с. 153]; *быте вы на дѹхѹ здорovy были* [1, с. 169]; *Такъ за са сѹть щастливы, несмертѣльны А на жадные вѣки нигы нескончоны* [1, с. 169]; *са всюды по мѣстѹ почали полны шаленое запальчывости рсходить* [1, с. 169]; *а за выстѹпки телесные есмо винъни* [1, с. 169]; *до чого с прыроже"а своего склонъни ес¹ есте* [1, с. 181]; *рыцэръскихъ спра¹ которые пристоятъ мужнымъ людемъ такъ еще спервѹ склонни, а шхотни были есте* [1, с. 181]; *силы "х тепе¹ сѹть славы* [1, с. 183]; *шни... готовы всакне раны поды"мовати* [1, с. 191]; *Ани збро"ни мещане ани жадна небезпечно¹ не могла и" ш" предсавзл"та говати* [1, с. 191]. Кароткія формы выступаюць тут пераважна ўжо як прэдыкаты. Як і ў адзіночным ліку, у гэтай функцыі іх выпяцняюць поўныя формы: *жерди на которы¹ стоа¹ были золотые* [1, с. 119]; *сѹть на тѹю надзѹ и на мѹкѹ терпеливые* [1, с. 167]; *прыроже"та людъские бывають розные* [1, с. 179].

У назоўным і пры неадушаўлёных назоўніках у вінавальным склonaх адносныя і якасныя прыметнікі мужчынскага роду адзіночнага ліку пры цвёрдай аснове і аснове на шыпячы маюць традыцыйны нясцягнуты канчатак **-ый(-ы")**: *на працѹ телеснѹю, на голодъ... велии терпеливы¹, рады доброе и смѣлы¹, ... до славы велии хотливы¹* [1, с. 117]; *Марсъ шсблнвы¹ нашого народѹ бо¹ на¹ допоможе* [1, с. 143]; *тотъ грувы¹ наро¹ бронити не бѹде¹* [1, с. 167]; *то" побожны¹ биску¹ ...поча¹ іако и пере¹ ты¹ молитвы плачѹ пыльные до бога чинити* [1, с. 171]; *тебе за таки¹ злостливы¹ ѿчыно¹ справедаливы¹ сѹд божы¹ бѹдетъ ждати* [1, с. 173]; *на которомъ мѣстѹ поставили столпъ камены¹* [1, с. 113]; *на постра¹ непрытателю ѿчинили шгромны¹ а страшливы¹ шкрыкъ* [1, с. 113]; *шстато¹ во"ска справи¹ в гѹфъ валны¹* [1, с. 147]; *Лѣвы¹ ро¹ засадила¹ кѣпидами* [1, с. 147]; *Блышали в костеле іакнисъ дивны¹ а страшливы¹ шѹ¹* [1, с. 173].

Адлюстраваннем жывога вымаўлення з'яўляецца ўжыванне канчатка **-ий** пасля заднеязычных, які выступаў як варыянтны пачынаючы з самага ранняга перыяду

У давальным склоне адзіночнага ліку нязменныя з агульнаўсходнеславянскай эпохі формы мужчынскага і ніякага роду з канчаткам **-ому**, а таксама жаночага роду на

-ой(-о") пры цвёрдай аснове: *самъ шбавл'са давать штпо такъ великому множеству непрятѣ* [1, с. 107]; *вс'ско до дава'а штпорѣ та наглому непрятелю по готовѣ мѣлѣ* [1, с. 107]; *тому злому на вельцѣ ѿтискаючому забѣгъ* [1, с. 167]; *смеле намовала мещаны кѣ мужному зношенью того* [1, с. 169]; *чыстость свою Хрыстусѣ правдивому шфаровала* [1, с. 177]; *Тое ночы.. Марцыанови цэсарови константынопольскому сніло са* [1, с. 205]; *положы' са недалеко ш Дўнал кѣ полўднево' стороне* [1, с. 107]; *здивившы са шного челоўка такъ мўдро' вымове* [1, с. 137]; *видено комѣтѣ стегалчю полома свое кѣ заходно' стороне* [1, с. 139].

Зафіксаваныя ў «Гісторыі аб Атыле» поўныя прыметнікі жаночага роду з цвёрдай асновай у вінавальным склоне адзіночнага ліку маюць свой звычайны канчатак -ую: *цэлую нощъ были сѣкли и забивали* [1, с. 109]; *всю дольную ѿгорскую землю... подъ свою мо' подбили* [1, с. 113]; *всюду великую поражку чынили* [1, с. 115]; *збўдова' бы' собѣ подлюю кўчку на шно' мѣстцы* [1, с. 133]; *дѣвочкѣ малючкю ... ѿ шын собѣ на хўсткѣ ѿвезала* [1, с. 163]; *справившы... рѣчы на та' далекую дорогѣ потребныѣ пустила са морем з Брытанѣи* [1, с. 175]; *всю французскую землю, и ѿвесь захо' слонца звитажы'* [1, с. 177].

У творным склоне прыметнікі мужчынскага і ніякага роду ўжыты з канчаткам -ымъ/-имъ, які знайшоў шырокае адлюстраванне ў помніках розных жанраў: *с посполиты' добромъ мо' радити* [1, с. 117]; *его вс'ско пере' непрятельски' меншое было* [1, с. 139]; *много мѣс' наглы' тресеньемъ земли ѿпало* [1, с. 139]; *которое трудности... з вами сполне шднаки' сэрцэмъ не зноси'* [1, с. 141]; *вы тѣ' шхотны' а не лакѣливы' сэрцѣ' на непрятеля натираите* [1, с. 145]; *да'ны' рыцэрскимъ звычаѣ' ѿтвержоны* [1, с. 149]; *сўть нешгарнены смысломъ людскимъ* [1, с. 169]; *пере' ты' по' римскимъ панова'емъ были* [1, с. 183]; *на каждого властны' его прозвискомъ клика'* [1, с. 193]; *для чого бы надъ звыча' та' са лацнымъ а макѣки' проти' римано' стави'* [1, с. 199]; *тагнѣ' ... до тыхъ влоское земли мѣстцѣ которые лежали на' моремъ адыратыцки'* [1, с. 197]. Пры асновах на заднеязычныя ва ўсіх выпадках выступае канчатак мяккай разнавіднасці, які адпавядае норме жывой мовы.

У жаночым родзе адзінымі з'яўляюцца формы з двухскладовым канчаткам: *стреляючи на непрятеля розною бронею мешали и'* [1, с. 115]; *шднакою силою и сполны' накладо' вс'нѣ противъ ѿгро' вести и кончыть мели* [1, с. 133]; *Тагнѣ' тогды Атыла з великою прўдкостъю на поле Каталаницѣкое* [1, с. 139]; *ѿмысли' смерть штцовѣскую ѿгорскую крѣю шплатити* [1, с. 149]; *живота небеского пѣвною надѣєю шжыдати бўдемъ* [1, с. 167]; *бўдучы звитажоны крепкостъю чолоўчюю... вѣры которю вызнали ш'стѣпать* [1, с. 167].

Поўныя прыметнікі мужчынскага і ніякага роду ў месным склоне адзіночнага ліку маюць характэрны для старабеларускай пісьменнасці канчатак -омъ/-емъ: *в людѣ ѿгорскомъ великую поражку чынили* [1, с. 109]; *товарышо' свон' на право' рогѣ постави'* [1, с. 147]; *Ѽцыѣсѣ з римскимъ людѣ на лѣво' рогѣ сталъ* [1, с. 147]; *значыло са, и' в коротко' часѣ мѣсто до его рѣ' пры'ти мѣло* [1, с. 191]; *постанови' ... посты вѣ Ёдоре мѣсте далматско'* [1, с. 179]; *в каждомъ шчастливо' и нешчастливо' повоже'ю показова' са* [1, с. 141]; *Банкгивана корола... в середнемъ гўфе поставили* [1, с. 147]; *ѿгорская рѣ' велми ѿ велико' вонтпѣ'ю* [1, с. 151]; *видѣ' чолоўка в шыроко' шдѣнью* [1, с. 201].

У месным склоне адзіночнага ліку прыметнікам жаночага роду з цвёрдай і зацвярдзелай асновай характэрны старабеларускі канчатак -ой (-о"): *Матэрновн передъ ты' на велико' помочы были* [1, с. 121]; *збўрѣ'е Рымѣ и смерть некажого а'*

по каталанско^а битве стала [1, с. 127]; Атыла франсова^а са ш неfortunно^а прошло^а битве повоже^ае [1, с. 137]; небезпечно в земли неприyательско^а битву давать [1, с. 141]; есмо в шьчо^а земли много королевъ и много народо^а мужне звитажили [1, с. 143]; Хаба недолго в татарско^а земли будучы живъ 8ме^а [1, с. 209].

У назоўным і пры неадусаўлёных назоўніках у вінавальным склонах у агульнаўсходнеславянскай мове поўныя прыметнікі множнага ліку мелі канчаткі ў залежнасці ад роду. Для старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы былі характэрны дваякія формы. З аднаго боку, з самых ранніх пісьмовых крыніц да XVIII ст. назоўны склон множнага ліку поўных прыметнікаў усіх трох родаў афармляўся пры дапамозе канчатка мужчынскага роду **-ыи/-ии**. З другога боку, ужо ў ранні перыяд тут замацоўваецца канчатак жаночага роду **-ые/-ие**, які паступова ў старабеларускай пісьменнасці стаў пануючым [2, с. 158]. Сістэма форм членных прыметнікаў назоўнага і вінавальнага склонаў множнага ліку ў беларускім перакладзе «Гісторыі аб Атыле» адлюстроўвае ўніфікацыю форм толькі па жаночым родзе: **мешкали разные народы** [1, с. 107]; **конские 8беры золотом и дорогими каменьями были всажоны** [1, с. 119]; **жерди... были золотые** [1, с. 119]; **Маю за тое же еси шбачы^а знаки небесные** [1, с. 137]; **щепы шгнистые з обополине са чере³ него пробивали** [1, с. 139]; **легкие 8тарчки чинили** [1, с. 145]; **пышные слова поча^а мовити** [1, с. 159]; **мон милые мещане, бачу в собѣ годности** [1, с. 167]; **е^а еще дано волные тры лѣта** [1, с. 175]; **мѣстечка и великие мѣста... шабли ваше не боли са** [1, с. 183]; **теперъ проти^а вамъ силы зуполные** [1, с. 183]; **которые такъ люди мужные яко тѣ^{*} гниусные а ничѣмные** [1, с. 183]; **мѣста велии богатые и велии хорошые збурылъ** [1, с. 187]; **мұры пұстые вабили его до того** [1, с. 189]; **искры такъ бы шгнистые блискали** [1, с. 191]; **дѣти свои еще голые... в губе по шдному носилъ** [1, с. 191]; **Молодые и старые шднако забивали** [1, с. 193]; **шные дұжые тѣла ... такъ са ледачы^а бавать** [1, с. 193]; **вси браны мѣстские зараз были пошвалены** [1, с. 197]; **вино и вэнусъ... за збытны^а 8жива^ае^а сұть небезпечные** [1, с. 205]. Як і ў іншых склонах, канчатак мяккай разнавіднасці знаходзім пасля заднеязычных, цвёрдаў – пасля шыпячых, якія зацвярдзелі.

У родным, вінавальным (пры адушаўлёных назоўніках) і месным склонах множнага ліку поўныя прыметнікі ўсіх трох родаў маюць унаследаваны ад агульнаўсходнеславянскай эпохі сцягнуты канчатак **-ыхъ/-ихъ**, які замацаваўся ў якасці нормы: **стали 8 люде^а потомныхъ паметкою** [1, с. 113]; **бы^а ... плече^а широкий^а,... шчу свѣтлы^а** [1, с. 117]; **шдѣнье было с косматы^а скі^а** [1, с. 121]; **кготттове за давны^а часо^а шнесли были ш 8гровъ кривду** [1, с. 131]; **Много знако^а небесныхъ тое битвы назначало срокгость** [1, с. 139]; **Атыла... ушо^а ру^а рымски^а** [1, с. 159]; **троха бѣлы^а головъ што хоро^ашы^а zostавили** [1, с. 193]; **Атыла больше^а са бонть дикныхъ звера^а** [1, с. 201]; **Вже бы^а Атыла з влоски^а грани^а вытагнулъ** [1, с. 201]; **ничого на насъ в ты^а реча^а свецкихъ та^а тажко не прынде^а** [1, с. 167]; **которыхъ пото^а послүти и дұжости 8 многи^а рыцѣрски^а рѣча^а 8жива^а** [1, с. 195]; **доставшы вечное славы по тажки^а а долги^а праца^а... покою 8живали** [1, с. 201]; **8мысли^а бы^а по так велики^а во^ана^а ... шпочынутъ** [1, с. 203].

Новыя сцягнутыя канчаткі з’яўляюцца адзінымі адпаведна ў давальным і творным склонах: **каза^а ра^аные до шбозу шводитъ а свѣжы^а на тое местцо настүповать** [1, с. 191]; **пере^а давными часы гүнове... были положили са были шбозо^а надъ рекою Тисою** [1, с. 107]; **конские 8беры золото^а и дорогими каменьями были всажоны** [1, с. 119]; **з великими во^аски зѣехали са** [1, с. 137]; **небо са**

кывавымі вороты ш"ворыло [1, с. 139]; *многими словы мѣль ва" до того намовлати* [1, с. 141]; *короткими словы та" нмъ ш"поведа"* [1, с. 167]; *Тые зо многими мещаны аквиленскими... штекли были до некотороє выспы* [1, с. 187]. Формы парнага ліку ў старабеларускім перакладзе не зафіксаваны. На іх месцы ўжываюцца прыметнікі ў форме множнага ліку: *два властные сынове... вели спѡ з собою ш панство* [1, с. 207]. Прыналежным прыметнікам уласціва пэўная спецыфіка ў словаўтваральных і марфалагічных адносінах. У старабеларускай мове яны ўтвараліся пераважна ад адушаўлёных назоўнікаў пры дапамозе суфіксаў *-ов*, *-ев*, *-ин*, *-ьѣ-* (*-ѣ-*), *-н-*. У агульнаўсходнеславянскі перыяд прыналежныя прыметнікі скланяліся па іменным тыпе. Пад уплывам адносна-якасных прыметнікаў яны пачалі набываць поўныя формы скланення. Аднак побач з поўнымі працягвалі захоўвацца і кароткія. У такім стане сістэма форм прыналежных прыметнікаў уласціва і мове старабеларускага перакладу «Гісторыі аб Атыле».

У назоўным і пры неадушаўлёных назоўніках у вінавальным склоне адзіночнага ліку прыналежныя прыметнікі ўсіх трох родаў захоўваюць ранейшыя іменныя формы: *тытѹ" Атыли которы" са писа" то" бы" Атыла сын Бэндэжгѣчѡ"* [1, с. 121]; *Ацыѡсѡ" лю" ... первѣ" поча" пирхатѣ* [1, с. 149]; *Пото" шмысли" ... шдарыти на шбозѣ Атыле"* [1, с. 149]; *страшна была можность Атылева* [1, с. 177]; *повѣдали пѹстѣлннково пророчество быти правдивое* [1, с. 137]; *Тотѣ... на мѣстѣ Костанцыѡсово надѣ всими во"ски... прелождѣ* [1, с. 129]. І толькі прыметнікі, утвораныя пры дапамоце суфіксаў з элементам *ѣ*, ужыты, як правіла, у поўнай форме: *та естѣмъ король шгорскн" бн" божы"* [1, с. 161]; *шблагали гнѣ" божы"* [1, с. 163]; *справедливы" сѹ" божы" бѹдетѣ ждати* [1, с. 173]. Поўныя формы такіх прыметнікаў з'яўляліся пануючымі ў тагачаснай старабеларускай пісьменнасці. Адапаведныя іменныя формы сустракаюцца даволі рэдка: *мисрдѣ бо"е мимо вси иншыє людкнє речы завжды важнешыє быти розѹмѣемъ* [1, с. 165]. Яны ўласцівы выключна раннім старабеларускім помнікам пераважна рэлігійных жанраў. На гэтай падставе можна сцвярджаць, што іх не існавала ў жывой народнай мове таго часу [2, с. 164].

У родным і пры адушаўлёных назоўніках у вінавальным склоне прыналежныя прыметнікі мужчынскага і ніякага родаў ужываюцца выключна ў поўнай форме, чым старабеларускі пераклад вылучаецца сярод тагачасных пісьмовых помнікаў: *на паметкѹ имени Атылевого вси" людемъ волны" до мѣстѣ шного былѣ прыстѹ"* [1, с. 127]; *гдѣ за живота ещѣ Гонорыѡсового мешкаючы ш Атыли н ш" шгроѣ бы" в ласцѣ* [1, с. 129]; *довѣдашыся ш" шпѣкгоѣ шмысли Тразимѹнѣдового ... призва" до себе свои" жолнерѡ"* [1, с. 149]; *котораа заправдѹ з божого допѹще"а походитѣ* [1, с. 169]; *вшѣдши до покою Атылевого нашли н" с крѡю дѹша з него давно вышла* [1, с. 205]; *рокѹ ш" нароже"та Хрыстѹсового трыста семдеса" третеѣ* [1, с. 205]; *гѣтма" во"ска Атылевого... з народѹ н" немецкого пошѡ"* [1, с. 209]. У старабеларускай пісьменнасці займенная форма роднага склону гэтых прыметнікаў усё часцей пачынае замяняць іменную з канца XV ст. Аднак пануючай займенная форма ў родным склоне прыналежных прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду становіцца толькі ў пісьмовых крыніцах XVII ст. [2, с. 165]. Відавочна, што ў жывой народнай мове поўныя формы выцеснілі іменныя формы роднага склону прыналежных прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду яшчэ раней, што і знайшло адлюстраванне ў беларускім перакладзе «Гісторыі аб Атыле».

Некалькі іншыя малюнак у жаночым родзе. У адрозненне ад мужчынскага і ніякага роду, тут назіраецца паралельнае ўжыванне іменных і займеннікавых форм. Прыналежныя прыметнікі жаночага роду з цвёрдай асновай фіксуюцца ў іменнай форме з канчаткам *-ы*, у займеннай – з новым канчаткам *-ой* (*-о"*) на месцы больш

архаічнага *-ое*: *шбываючыся силы Атылевы много королевствъ розшыроны* [1, с. 123]; *рады Атылевы добрѣ былъ свѣдо* [1, с. 137]; *не ждучы шповѣди Валентиановы ш малъженство Гонорын поналъ Микольтѣ* [1, с. 203]; *ничого далѣ писати на то ча не ўмыслилъ шдно до смерти Атылевы* [1, с. 209]; *Атыла мѣлъ прагнѣти прыязни Тѣшдорыково* [1, с. 131]; *шкромъ воли божое жадное моцы не бѣдетъ мѣти* [1, с. 137]; *далеко ш дороги Атылево лежачо* [1, с. 161]; *Эцыѣсъ бѣдучы свѣдо рады Трызымѣндово шбавѣ сѣ* [1, с. 153]. Паралельнае ўжыванне іменных і займенных форм у родным склоне прыналежных прыметнікаў жаночага роду было характэрна і для іншых помнікаў старабеларускай пісьменнасці. Праўда, іменныя формы сустракаюцца тут значна радзей, пераважна ў дзелявых і свецкіх жанрах [2, с. 166]. З форм давальнага склону зафіксавана толькі ўтвораная пры дапамозе суфікса з элементам *j* поўная форма ад прыналежнага прыметніка мужчынскага роду: *все тобѣ іако слѣзе божомѣ послушно бѣдетъ* [1, с. 161]. У вінавальным склоне прыналежныя прыметнікі жаночага роду выступаюць у іменных формах: *мещанѣ вырозѣмевшы волю Атылеву... корола до мѣста шпровадими* [1, с. 197]; *во все здаѣ сѣ на волю папѣжовѣ* [1, с. 201]; *на головѣ папѣжовѣ виде чоловѣка* [1, с. 201]; *сестреницѣ Атылеву за собою мѣлъ* [1, с. 207]. Звычайна кароткія формы мелі і іншыя помнікі старабеларускай пісьменнасці.

У творным склоне рэдкія ў даследуемым тэксце прыналежныя прыметнікі ўсіх трох родаў маюць, як правіла, поўныя формы з традыцыйнымі канчаткамі: *его звано бичо божы* [1, с. 159]; *которое вже мѣ сѣ давно было за намовою Аэцыѣсавою захотѣло* [1, с. 131]; *звитажоны крепкостѣю чоловѣчою* [1, с. 167]; *чого есте не так далецѣ силами вашими, іако божымѣ допущѣе достади* [1, с. 171]; *Постараю сѣ ш тоѣ за помоѣю божѣю* [1, с. 185]. Спарадычна ўжываюцца кароткія формы жаночага роду тыпу *хочѣ... непрыятельское воско шгорски воско и мѣжство за боѣю помоѣю поразить* [1, с. 151].

У месным склоне пад уплывам жывой народнай мовы замацаваліся займенныя формы: *ш животе Атылево ничого пѣвного не вѣдалъ* [1, с. 177]; *въ шбозѣ Атылево велми трѣдно было ш живность* [1, с. 189]; *ш воскѣ Аэцыѣсаво... пѣвное вѣдомости не мѣлъ* [1, с. 129]; *по смерти Атылево... повторне землю шгорскую были посѣли* [1, с. 209]. Такая ж сістэма форм творнага склону адзіночнага ліку характарызуе і старабеларускую пісьменнасць разглядаемага перыяду.

У назоўным і пры неадусаўлёных назоўніках у вінавальным склonaх множнага ліку прыналежныя прыметнікі ў «Гісторыі аб Атыле», як і ў старабеларускай мове, звычайна ўжываюцца ў іменных формах: *Атылевы сыны... кожды хотѣ на себе паство посѣсти* [1, с. 209]; *Атыла... тые слова пѣстѣльниковы шчѣ* [1, с. 137]; *пре сѣ тые слова Давыдовы вымовила* [1, с. 173]. Для прыметнікаў жа, утвораных пры дапамозе суфіксаў з элементам *j*, звычайнай, як і ў старабеларускай мове, з'яўляецца поўная форма: *глѣдевшы на тѣ мѣстѣ водѣ наѣки своеѣ на черова выдлачыѣ повѣдали* [1, с. 137]. Ва ўскосных склonaх множнага ліку прыналежныя прыметнікі маюць толькі поўныя формы: *бѣдучы... пораждѣ зѣ шѣмадѣсѣ братѣ свои невластны сыно Атылевы* [1, с. 209]; *до которого тытѣмѣ потѣ для слѣ пѣстѣльниковы прыдаѣ би божы* [1, с. 121]; *шгровѣ ш гѣтманов Тѣшдозыѣсовы шдною битвою были звитажоны* [1, с. 121]; *што Атылевы жолѣнеромѣ перѣ тымѣ выражали* [1, с. 163]; *на шстатѣ бѣдучы Дѣтрыковыми фортѣлыми пораждѣ* [1, с. 209]. Толькі поўныя формы ва ўказаных склonaх множнага ліку прыналежных прыметнікаў характэрны былі ў часы стварэння беларускага перакладу «Гісторыі аб Атыле» і для іншых пісьмовых помнікаў. Канчаткі поўных прыметнікаў пры афармленні ўскосных

склонаў прыналежных прыметнікаў характэрны для сучаснай беларускай мовы. Зафіксаваныя ў парадыхмах скланення прыметнікаў фанетычныя і ўніфікацыйныя змены і пераўтварэнні адлюстроўваюць агульнае развіццё граматычнага ладу старабеларускай мовы.

Самым пашыраным сродкам утварэння форм вышэйшай ступені параўнання якасных прыметнікаў у даследуемым помніку з'яўляецца складаны суфікс *-ейш-* (*-е"ш-*): *дов'да' са чого пэвнэ"шого ўколо повоженья свои' р'бчэ"* [1, с. 137]; *што бы было на' то подобенство ўтека'а соротнэ"шого* [1, с. 141]; *што намъ спроснэ"шого,... непрысто'н'в"шого, што продковъ наши' мужству противнэ"шого* [1, с. 141]; *цуднэ"шое в м'бсте на' нее не было* [1, с. 193]; *на встатокъ славу непоследнэ"шю... въздобимъ* [1, с. 143]; *Валамн' с правого боку... рымски' чолнэ"шы' лю' востре нагривалъ* [1, с. 147]; *ухотнэ"шы" вжо сэрецъмъ ждали всаки' прыго'* [1, с. 169]; *не с'уть тые над продки свои кготы ани зацнэ"шые ани мужнэ"шые* [1, с. 143]; *На чолэ постави' другие дровнэ"шые королн* [1, с. 145]; *за гэтмано" см'блышые шли* [1, с. 151]; *руки тымъ волнэ"шые м'бл* [1, с. 163]; *Ѹда' са до скромнэ"шыхъ А люде" прысто'нэ"шыхъ вбычае"* [1, с. 123]. Формы вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў маюць паказчыкі роду і ліку, скланяюцца, як і іншыя прыметнікі займеннага скланення. У такім выглядзе яны былі шырока распаўсюджаныя як у старабеларускай літаратурнай мове, так і ў народных гаворках таго часу. Значна шырэй, чым у сучаснай беларускай мове, выкарыстоўвалася ў старабеларускі перыяд форма вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў на *-ш-*, якая ў наш час утвараецца толькі ад некаторых прыметнікаў, напрыклад, *стары* – *старшы* (побач са *старэйшы*), *малады* – *малодшы* (побач з *маладзейшы*) [2, с. 173]. Такая форма шырока прадстаўлена ў разглядаемым помніку, прычым часта ўжываецца ў адным сказе паралельна з формамі вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў на *-ейш-*: *по то' стороне... му' былъ слабшы"* [1, с. 191]; *не хочэ" пры'ти в неволю котораа далеко срожшаа естъ нижли смерть* [1, с. 141]; *тоа па"ство... просторнэ"шэ шыршэ и зацнэ"шэ пере' тымъ бывало* [1, с. 183]; *ничого знаменитшого а до захова"а панства на долги' ча' безпечнэ"шого быти не може* [1, с. 131]; *што на" бо' л'бпшого пожиточнэ"шого и щастванвшого може дати надъ тоа* [1, с. 143]; *срожшю пианэ"шю а небезпечнэ"шю потребу м'блн есмо передъ собою* [1, с. 139]; *завжды то за р'б" хоро"шю почитано* [1, с. 141]; *Ѹрове могли рокъ коротшы" личыти* [1, с. 207]; *его ласкавшы" противъ на" Ѹчинить не м'блн* [1, с. 165]; *за гэтмано" см'блышые шли* [1, с. 151]; *троха б'блы' головъ што хоро"шы" составили* [1, с. 193].

Дастаткова прадстаўлена і форма вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў, утвораная суплетыўна пры дапамозе суфікса *-ш-* ад іншых асноў: *во"ско непрыательское быть далеко во"шое нижли перве" мнима'* [1, с. 137]; *не меншого мужства надоби до захова"а королевствъ нижли до набыва"а* [1, с. 117]; *са мы до лепшого способу жы"а наверхне"* [1, с. 163]; *ты" большому Ѹпадку а небезпечности тепе' подъданы естъ* [1, с. 183]; *завжды то за р'б" л'бпшю... почитано* [1, с. 141]; *сэрецъ лепшое взяли* [1, с. 149]; *бысмы не то'ко большы" пожито' Але тэ" и большю славу ш"несли* [1, с. 155]; *не завжды л'бпшы" звыкло зычливо быти* [1, с. 151]; *нигды пре' са большыхъ мужства своего не указа' знако"* [1, с. 143]; *д'вочокъ семъ большыхъ м'бл* *ўколо себе* [1, с. 163]; *двое меншы' всадила на быдла* [1, с. 163]. Падобныя ўтварэнні вельмі шырока адлюстроўваюцца ў старабеларускай пісьменнасці.

Самым актыўным спосабам утварэння найвышэйшай ступені параўнання прыметнікаў у старабеларускай мове было выкарыстанне прыстаўкі *най-*, якая

далучалася да форм вышэйшай ступені. Радзей сустракаецца сцягнуты варыянт указанай прыстаўкі *на-*, прыкметна пашыраны і ў старабеларускай пісьменнасці [2, с. 174]. Ні стараславянскай, ні агульнаўсходнеславянскай мовам такая прыстаўка не была ўласцівая. Затое яна была характэрна для старапольскай мовы, якая і стала, верагодна, крыніцай яе для старабеларускай мовы, у тым ліку і для мовы беларускага перакладу «Гісторыі аб Атыле». Тут зафіксаваны толькі формы з прыстаўкай *на-*: *А и* мене ѡ наможне*шы* межы корольми до того прыневолает** (параўн. польск. *A iż mię o pamiętnieyszy między krolmi do tego przyniewalasze*) [1, с. 479]; *конь што налешы* и наверне*шы*... нагле здо** [1, с. 207]; *позбиравшы трупы свое, а набольше* Кэвы гетмана з великою скорботою шбычаемъ татарскимъ погребли* [1, с. 113]; *Та* тэ* часу навольшого нещастя а праве шстатнего крэсу богу дүшү дали* [1, с. 171]; *намүжне*шю и напотүжне*шю часть ... восполо* зо мною з домов нхъ выгнали есте* [1, с. 143]; *са* з людо* што начольне*шымъ свон* подле хорүтви ста** [1, с. 145]; *не вонтплю ничего ѡ вашон*, жолнеры шлахетные а товаришы наверне*шы* в потребахъ, мүжстве* [1, с. 139]; *двѣ рѣчы на во*не сүть напредне*шы*е* [1, с. 185]; *насилне*шы*е народы ѡ* сходу слонца пэр*сове* (параўн. польск. *pamiętnieyszy narodowie od wschodu słonca persowe*) [1, с. 468]; *воли* наво*шы*е небезпечности поднати нижи са дати звнтажыти* (параўн. польск. *á woli nawięsze niebezpieczności podić niżli sie dąć zwyciężyć*) [1, с. 495].

У старабеларускім перакладзе маюць месца і апісальныя формы выражэння найвышэйшай ступені параўнання шляхам спалучэння слоў *вельми*, *самый* з зыходнымі формамі прыметнікаў: *Атылла... бы* ... на студень и на горячность велии терпеливы**, ... до славы *велии хотливы**, ... *велии росторопны** и *хитры** [1, с. 117]; *Зрос* нхъ бы* не велии великы**, але *шли*та на погледенью велии грозны** [1, с. 121]; *Атыла срогкимъ облеже*емъ бы* велии тажки** [1, с. 165]; *То*е жолнеро* нарека*е ачъколве* Атыли было вельми прыкро*е* [1, с. 189]; *жолнеры его нашли на* прервою некоторое горы велии высоко*е некакого пысты*ника* [1, с. 133]; *мүси* ѡ не* велии пиное стара*е мѣти* [1, с. 139]; *понал* Милькотү ...паненкү вельми хорошү* [1, с. 205]; *быте са роспусне срожыли в* звнтажстве которое звнтажоны** часто кротъ *Фольговали а на самы*е пышны*е сторожыть са звывкло* [1, с. 171]; *много шборс*ны* мѣст* сэкванскихъ и французки* вельми богаты* и зацны** ... з кгрунтү выверну* и звүры* [1, с. 127]. Апісальны спосаб выражэння найвышэйшай ступені параўнання прыметнікаў, атрыманы ў спадчыну ад агульнаўсходнеславянскай мовы, быў уласцівы старабеларускай пісьменнасці і жывой народнай мове.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Золтан, А. «Athila» М. Олаха в польском и белорусском переводах XVI века / А. Золтан. – Ниредьхаза, 2004. – 554 с.
2. Булыка, А.М. Гістарычная марфалогія беларускай мовы / А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979. – 327 с.

Satsuta I.V. The Specific Morphological Features of the Adjectives in the Old Belarusian Translation of the «Attila's History»

The article deals with the peculiarity of the adjective's formation and inflection in the old Belarusian translation of the «Attila's history». The simplification of the declension took place in the grammatical plan. A certain amount of the traditional, obsolete forms, as well as borrowings from the Polish translation are fixed in the literary monument.

Рукапіс паступіў у рэдкалегію 15.04.2011